

Житар І. В.,*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського ділового мовлення
Національної академії Служби безпеки України***Краєвська Г. П.,***кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства
Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова***Матвійчук Т. П.,***кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри мовних дисциплін
Державного університету інфраструктури та технологій*

ВЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЯХ: ІСТОРИЧНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено аналізу особливостей вживання фразеологічних одиниць у мовленнєвих ситуаціях, а також джерелам їх виникнення. Мета статті полягає у визначенні особливостей вживання фразеологічних одиниць у мовленнєвих ситуаціях та дослідженні джерел їх виникнення. Визначено, що фразеологізми – це не лише мовні знаки, а водночас і витвори словесного мистецтва. Встановлено, що кожна мова багата на вислови, які неможливо зрозуміти буквально, а їх дійсне значення можна знайти лише у словнику фразеологізмів української мови. У фразеологічних одиницях відтворюються найрізноманітніші прояви життя людей: позитивні і негативні риси та вчинки, зовнішність, стосунки один з одним, простір, час тощо. Окреслено такі головні особливості фразеологізмів: лексичне значення фразеологізму виражається сполученням кількох слів; присутня стійкість граматичних категорій; окремі лексичні одиниці у складі фразеологізму часто мають переносне значення; притаманна контекстуальна обумовленість вживання. Доведено, що зі структурно-семантичної точки зору фразеологічні одиниці є складнішими утвореннями, ніж слово, а відтак є характерними такі відмінні ознаки: приналежність до різних мовних рівнів – лексичного і фразеологічного; наявність різних типів значень – лексичного і специфічного фразеологічного; семантика слова обумовлена контекстом, а семантика фразеологізму здебільшого не залежить від контексту; слова мають тенденцію до багатозначності, фразеологізми – однозначні; слова є цілісно оформленими одиницями, а фразеологізми – нарізно оформлені; головна функція слова – номінативна, в той час як фразеологізму – експресивно-оцінна. З'ясовано, що прагматична функція численних стійких мовних зворотів може полягати не лише в реалізації комунікативного наміру мовця, ілюктивної сили висловлювання, мовленнєвого акту, а й у модифікації ілюктивної сили мовленнєвих актів. Визначено основні джерела виникнення українських фразеологізмів, як-от: народне проторіччя, історична ситуація чи забутий звичай, легендарний факт, цитати з літературних творів українських письменників, вислови з Біблії, кальки, назви установ,

імена посадових осіб, назви національних свят, прізвиська історичних осіб і легендарних персонажів.

Ключові слова: фразеологія, лексема, ілюктивна сила, комунікативна мета, фразеологізми, національний менталітет.

Постановка проблеми. Фразеологія української мови – це невичерпна скарбниця народної мудрості, яка щодня збагачується шляхом утворення нових усталених форм. Фразеологізми – це не лише мовні знаки, а водночас і витвори словесного мистецтва. Використання фразеологізмів у мовленні сприяє емоційності, експресивності й образності, допомагає розкрити внутрішній світ мовців і змалювати їхні думки, погляди, світогляд. У фразеологічних одиницях завжди присутній елемент гри, жарту: звичайні слова поєднуються і створюють зовсім несподівані образи. Саме тому досить часто значення фразеологічної одиниці можна розтлумачити лише в контексті окремої ситуації. Своє відображення фразеологічні одиниці знайшли в живому народному мовленні. Давно помічено, що мудрість народу яскраво проявляється в його фразеологічних виразах, а знання фразеології сприяє не лише кращому засвоєнню мови, а й ліпшому розумінню думок і характеру народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Майже протягом століття фразеологічний корпус надає якісний матеріал для наукових розвідок. Про це свідчить велика кількість наукових досліджень, здійснених закордонними та вітчизняними ученими. Теоретичною основою дослідження слугували розвідки К. Бондарчук [1], О. Соболевської [2], В. Ужченко [3], Н. Хайдарі [4], та ін., у яких проаналізовано актуальні проблеми фразеології, розкрито ті чи інші аспекти фразеологічного пласту мови, висвітлено особливості української фразеології. Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням особливостей вживання фразеологічних одиниць у мовленнєвих ситуаціях.

Мета статті – визначити особливості вживання фразеологічних одиниць у мовленнєвих ситуаціях та дослідити джерела їх виникнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна мова багата на вислови, які неможливо зрозуміти буквально, навіть, якщо усі слова зрозумілі. Інколи аналіз таких висловів може призвести до дивного тлумачення, а їх дійсне значення можна знайти лише у словнику фразеологізмів української мови. Поєднуючись одна з одною, лексичні одиниці утворюють словосполучення. Вільні словосполучення у реченні вивчає синтаксис – розділ граматики. Однак існують ще й лексикалізовані сполучення слів, тобто такі, що прагнуть стати одним словом, однією лексемою, хоча і не втратили ще форми словосполучення. Саме вони є предметом фразеології [4, с. 82]. Мова йде про фразеологічні одиниці або фразеологізми – важливий будівельний матеріал мови [5, с. 4]. Вивчення особливостей формування, організації та функціонування фразеологічних одиниць, прагматики їх вживання, розуміння їх природи та сутності поглиблює осмислення закономірностей організації фразеологічних одиниць, їх специфічних властивостей, що зумовлюють спроможність мови бути засобом пізнання та комунікації.

Український мовознавець К. Бондарчук [1] уважає, що фразеологізми є стійкими нерозкладними словосполученнями [1, с. 19]. О. Соболевська [2], своєю чергою, під фразеологізмом розуміє самостійну одиницю мови, яка характеризується фразеологічним значенням, компонентним складом, граматичними категоріями, експресивністю, відтворюваністю. Сукупність одиниць, яким притаманні вказані риси, становлять обсяг фразеології будь-якої мови [2, с. 10].

Фразеологізм виникає тоді, коли, щонайменше, два слова, які беруть участь у його формуванні, виявляються семантично перетвореними настільки, що повністю або частково втрачають власне лексичне значення [6, с. 6].

У лінгвістичній науці існує близько двох десятків визначень фразеологізму, але жодне з них не отримало загального визнання. Деякі лінгвісти справедливо стверджують, що визначення фразеологізму таке ж складне, як і визначення слова. Складність полягає у тому, що різні учені виокремлюють різні головні і другорядні ознаки фразеологічних одиниць, пов'язуючи визначення з ними [2, с. 7].

Вивчивши погляди сучасних учених [1; 7; 2; 3], підсумовуємо, що до головних особливостей фразеологізмів належать наступні: лексичне значення фразеологізму виражається сполученням кількох слів; присутня стійкість граматичних категорій; окремі лексичні одиниці у складі фразеологізму часто мають переносне значення; притаманна контекстуальна обумовленість вживання.

Порівнюючи фразеологічну одиницю зі словом, О. Соболевська [2] виокремлює певні спільні риси між ними: обидва є складним цілим, вони не конструюються щоразу в процесі мовлення, а відтворюються як готові значеннєві одиниці; здебільшого характеризуються стійкістю складу і структури; співвідносяться з єдиним, а не багатьма поняттями; здатні вступати у синонімічні та антонімічні відношення. Хоча, авторка наголошує на тому, що зі структурно-семантичної точки зору, фразеологічні одиниці є складнішими утвореннями, ніж слово. З цього слідує присутність відмінних ознак, а саме: приналежність до різних мовних рівнів – лексичного і фразеологічного; наявність різних типів значень – лексичного і специфічного фразеологічного; семантика слова обумовлена контекстом, у той час як семантика фразеологізму здебільшого не залежить від контексту; слова мають тенденцію до багатозначності, фразеологізми,

навпаки, однозначні; слова є цілісно оформленими одиницями, фразеологізми – нарізно оформлені; головна функція слова – номінативна, фразеологізму – експресивно-оцінна [2, с. 9].

В українській мові існують усталені вирази, що так чи інакше, прямо або опосередковано співвідносяться з вербальною діяльністю, вербальною поведінкою людей, яка, своєю чергою, пов'язана з використанням мови з певною комунікативною метою. Наприклад: *вертиться в голові* (використовується, коли людина ніяк не може пригадати щось) [7, с. 57]; *як у лисого волосся* (використовується, коли потрібно сказати, що чогось зовсім немає) [7, с. 124]; *завмирати серцем (душею)* (використовується, щоб виразити сильне хвилювання) [7, с. 240]. Існуючи в мовній компетенції, мовній свідомості носіїв мови, такі вирази використовуються ними у відповідних мовленнєвих ситуаціях, в усному і / або писемному мовленні автоматично [8, с. 7].

У фразеологічних одиницях відтворюються найрізноманітніші прояви життя людей: позитивні і негативні риси та вчинки, зовнішність, стосунки один з одним, простір, час тощо. Важливими складовими частинами фразеологізмів є так звані слова-символи, у яких втілено історію, дух і цінності народу. В українських фразеологічних одиницях часто відтворюється вміння критично ставитися до власних вчинків, здатність посміятися над собою – саме гумор є невід'ємним складником української фразеології [2, с. 4].

Прагматична функція численних стійких мовних зворотів може полягати не лише в реалізації комунікативного наміру мовця, ілюктивної сили висловлювання, мовленнєвого акту, а й у модифікації ілюктивної сили мовленнєвих актів.

Крім того, одночасно з основною комунікативною суттю вони здатні виражати численні другорядні прагматичні значення: згоду, схвалення, несхвалення, відмову, заперечення, здивування, докір тощо. Наприклад: *знай наших* (уживається, щоб виразити схвалення та вдовolenня чиймись діями) [7, с. 268]; *знайшов дурня* (уживається для вираження незгоди, небажання виконувати ту чи іншу дію) [7, с. 268].

Фразеологічні одиниці можуть указувати на різні аспекти комунікативного наміру мовця, його соціальний статус чи емоційний стан, віддзеркалювати певним чином особливості безпосередніх адресатів, а також інших учасників і складових мовленнєвої ситуації.

Широке вживання розглянутих одиниць як невід'ємних компонентів стереотипних моделей вербальної поведінки людини спричинює стирання їхньої смислової виразності, своєрідної «ерозії» їхнього буквального значення, що правомірно розглядати як один із засобів перетворення мовного виразу на фразеологізм. Відомі мовцю конвенції вживання мовних одиниць такого ґатунку роблять начебто несуттєвими їхнє буквальне значення [8, с. 9–11].

Фразеологічний склад мови можна розглядати як фрагмент концептуальної картини світу, де представлено риси національного менталітету, особливості історичного, соціального, політичного, розвитку народу [9, с. 146]. Фразеологія – одна з найхарактерніших та найоригінальніших галузей мовотворчості народу [2, с. 5].

Найчастіше фразеологізми створюються на основі окремих слів, вільних синтаксичних конструкцій, прислів'їв, приказок, загадок, анекдотів, або ж вже існуючих фразеологічних одиниць [2, с. 15].

Джерела виникнення фразеологічних одиниць в українській мові різноманітні. Більшість українських фразеологічних виразів походить з народного просторіччя, що до цього часу зберігає граматичну свободу. Для прикладу: *брати гріх на свою душу (робити щось неправильно, діяти проти совісті)* [7, с. 39]; *братися за барки (починати бійку)* [7, с. 45]; *ні відсіль ні відтіль (невідомо звідки)* [7, с. 106]. Іноді проведення етимологічного аналізу дозволяє мотивувати семантику сучасного фразеологізму. Однак коріння деяких фразеологізмів сягає настільки глибоко, що лінгвісти сперечаються щодо їхнього походження [3, с. 112].

Серед інших джерел українських фразеологізмів виокремлюємо такі:

- історична ситуація чи забутий звичай, легендарний факт, наприклад: *як Адам і Єва в раю (морально чистий, невинний)* [7, с. 19]; *агнець Божий (безвольна, покірлива людина)* [7, с. 19]; *від Адама (дуже далеко, з самого початку)* [7, с. 19]; *сль землі (найвидатніші представники народу)* [7, с. 650]. Таким чином, тільки знання історії дає змогу розкрити образність деяких фразеологізмів [6, с. 89].

- цитати з літературних творів українських письменників. Наприклад: *убий – не дамся* [7, с. 731]; *нехай не забувають люди, що дурень всюди дурнем буде* [7, с. 439]; *борітеся – поборе!* [7, с. 36]. Тут варто зазначити, що в українській художній літературі роль фразеологізмів полягає в тому, що вислови, персонажі, образи, набувають авторської індивідуальності, певного стилістичного забарвлення.

- вислови з Біблії: *процайте ворогам вашим* [11]; *Мафусаїлів вік (тривале життя, довголіття)* – від імені біблійського патріарха Мафусаїла, який нібито прожив 969 років; *світати Лазаря (прибіднюватися)* – у Євангелії [11] є оповідання про жебрака Лазаря, вкритого струпами, який лежав під ворітьми багатія і благав дати йому крихти з чужого столу.

- кальки, тобто дослівний переклад іншомовного фразеологізму, наприклад: *бути чи не бути* [7, с. 39]; *усі жанри прекрасні, крім нудного* [7, с. 739]; *спляча царівна* [7, с. 656]; *машина часу* [7, с. 383];

- назви установ, імена посадових осіб, назви національних свят, прізвиська історичних осіб і легендарних персонажів: *альма матер (шаноблива назва навчального закладу)* [7, с. 20].

Загалом вищезазначені джерела виникнення українських фразеологізмів є одним з основних способів поповнення лексичного та словникового складу мови. Знання історії дає змогу розкрити образність фразеологізмів та джерела їх походження. Однак є фразеологізми, походження яких і досі є предметом досліджень багатьох науковців.

Висновки. Отже, фразеологізми – це не лише мовні знаки, а водночас і витвори словесного мистецтва. У фразеологічних одиницях відтворюються найрізноманітніші прояви життя людей: позитивні і негативні риси та вчинки, зовнішність, стосунки один з одним, простір, час тощо. Вони мають власне, закладене в них самих значення, завжди складаються з визначених компонентів і, як правило, мають непроникну структуру. Наявність цих ознак визначає специфіку фразеологізмів як мовних одиниць і дає змогу виділити їх у лексичному складі мови в окрему групу, як, наприклад, терміни чи власні назви. Відповідно до цього визначається характер фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни.

Серед головних особливостей фразеологізмів виділено такі: лексичне значення фразеологізму виражається сполученням кількох слів; присутність стійкості граматичних категорій; окремі лексичні одиниці у складі фразеологізму часто мають переносне значення; притаманна контекстуальна обумовленість вживання.

Визначено основні джерела виникнення українських фразеологізмів, як-от: народне просторіччя, історична ситуація чи забутий звичай, легендарний факт, цитати з літературних творів українських письменників, вислови з Біблії, кальки, назви установ, імена посадових осіб, назви національних свят, прізвиська історичних осіб і легендарних персонажів.

Перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі граматичної структури фразеологізмів та їх лексичного складу.

Література:

1. Бондарчук К.С. Українська мова: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 288 с.
2. Соболевська О. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів, 2018. 45 с.
3. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної англійської мови: навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.
4. Хайдарі Н.І. Проблема розпізнання та виокремлення фразеологізмів у тексті. Закарпатські філологічні студії. 2018. Вип. 5. Т. 2. С. 82–86.
5. Chambers Dictionary of Idioms: English–Ukrainian semibilingual. Київ : Всеуито, 2002. 475 с.
6. Рильський М. Мистецтво перекладу. Статті, виступи, нотатки [упоряд. і коментарі Г. Колесника]. Київ : Радянський письменник, 1975. 343 с.
7. Словник фразеологізмів української мови / уклад. Білоноженко В.М. та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 787 с.
8. Попов Є.Ф. Великий українсько-англійський словник : Понад 150 000 слів та словосполучень. Київ : Чумацький Шлях, 2001. 643 с.
9. Артемова Л.В., Бовсунівська А.Ю. Прагматичні аспекти вживання фразеологізмів у творі Карлоса Руїса Сафона «В'язень неба». Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Т. 31 (70). №2. Ч. 1. С. 146–152.
10. Зарицький М.С. Переклад: створення та редагування: посібник. Київ : Парламентське видавництво, 2004. 120 с.
11. Любіть ворогів ваших. URL: <https://dyvensvit.org/blogs/1031575/> (дата звернення: 09.02.2023).

Zhytar I., Matviichuk T., Kraievska H. Use of phraseological units in speech situations: historical and pragmatic aspect

Summary. The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the use of phraseological units in speech situations, as well as their sources. The purpose of the article is to determine the peculiarities of the use of phraseological units in speech situations and to study the sources of their occurrence. It was determined that phraseological units are not only language signs, but also works of verbal art. It has been established that every language is rich in sayings that cannot be understood literally, and their real meaning can only be found in the dictionary of phraseological units of the Ukrainian language. The most diverse manifestations of people's lives are reproduced in phraseological units: positive and negative traits and actions, appearance, relationships with each other, space, time, etc. The following

main features of phraseological units have been outlined: the lexical meaning of a phraseological unit is expressed by combining several words; there is stability of grammatical categories; separate lexical units in the phraseology often have a figurative meaning; inherent contextual conditioning of use. It has been proven that from a structural and semantic point of view, phraseological units are more complex formations than words, and therefore there are the following distinguishing features: belonging to different language levels, namely lexical and phraseological; the presence of different types of meanings, namely lexical and specific phraseological; the semantics of the word is determined by the context, and the semantics of the phraseology mostly does not depend on the context; words tend to be ambiguous, phraseological units are unambiguous; words are integrally designed units, and phraseological

units are separately designed; the main function of a word is nominative, while that of a phraseology is expressive and evaluative. It has been found that the pragmatic function of numerous persistent phraseological units consist not only in the realization of the communicative intention of the speaker, the illocutionary force of the statement, the speech act, but also in the modification of the illocutionary force of speech acts. The main sources of Ukrainian phraseology are identified, such as: folk colloquialism, historical situation or forgotten custom, legendary fact, quotes from literary works of Ukrainian writers, sayings from the Bible, loan-translation, names of institutions, names of officials, names of national holidays, nicknames of historical figures and legendary characters.

Key words: phraseology, lexeme, illocutionary force, communicative purpose, phraseological units, national mentality.